

ВИКЛИКИ ЛІБЕРАЛЬНІЙ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ РОСТУ ПОПУЛІЗМУ: КЕЙС ЧЕХІЇ

О. В. Григор'єв

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; м. Одеса,
вул. Дворянська, 2; тел. +38 (048) 723-52-54; e-mail: politlaw@ukr.net*

Аналізуються особливості демократичного транзиту в Чехії. Досліджено дефекти чеської демократії. Порівняно траєкторії неліберального повороту Чехії, Угорщини і Польщі. Проаналізовані основні прояви деформації ліберальної демократії. Визначені загрози ліберальній демократії у Чехії.

Ключові слова: Чехія, неліберальна демократія, дефекти демократії, популізм, А. Бабіш, партія «ANO».

На початку демократичного переходу Чехії підтримка демократії, ліберальних принципів перевищувала підтримку цих питань в інших посткомуністичних країнах ЦСЄ. Донедавна спостерігався послідовний прогрес Чехії у процесі демократизації, а структурні перешкоди для реалізації ліберальної демократії були незначними. Але сьогодні ця країна є уразливою до «повзучої неліберальної консолідації політики» [4, с. 27-28]. Попри одні з кращих серед країн ЦСЄ структурні умови для встановлення та підтримки консолідованої демократії, якість демократії у Чехії останніми роками почала зменшуватися [5, с. 72].

Якщо взяти до уваги низку індексів, які визначають рівень демократії у певній країні, то Чехія характеризується як достатньо ефективна, консолідована демократія. Але зростання політичного впливу партії «ANO», обрання (2013) та переобрання (2018) М. Земана главою держави розглядаються як серйозні виклики нинішній чеській демократії [6, с. 280]. Помітно, що політика Чехії демонструє певний виклик фундаментальним принципам ліберальної демократії та верховенства права [7, с. 2]. Загострилися проблеми: незадовільного політичного управління та посередньої якості демократичного представництва; неспроможності інституцій формувати згуртовану коаліційну більшість; невиразної політичної конкуренції; недостатньої протидії корупції та незадовільному управлінню з боку громадянського суспільства тощо.

Після оголошення результатів парламентських виборів 2017 р. викликало питання: чи стане Чехія ще однією, третьою після Угорщини та Польщі, державою ЦСЄ, в якій після здобутків 1989 р. буде порушений ліберальний проєвропейський консенсус? Ймовірність такого сценарію найперше зумовлена тим, що на виборах-2017 до нижньої палати чесь-

кого парламенту перемогла партія «ANO»¹ (29,64 % голосів). Помітним є зростання її електоральної підтримки, адже на виборах 2013 р. було набрано 18,65 % голосів; це при тому, що це були перші вибори нещодавно утвореної партії.

Процеси, які відбуваються останніми роками в Чехії, в політологічному дискурсі не знайшли одностайних оцінок. Одні автори уже констатували неліберальний поворот Чехії; інші – вважають, що хоч економічна криза позначилася на рівні довіри чехів політичним інститутам, чеська демократія пройшла стрес-тест економічного спаду та довела свою стійкість, тому не можна констатувати деконсолідацію демократії.

При аналізі кейсу Чехії виникає низка питань. Чи саме глобальна фінансова криза 2008 р. сприяла послабленню чеської демократії, або, можливо, наслідки цієї кризи просто посилили слабкі сторони чеської ліберальної демократії? Наскільки виправдана гіпотеза про демократичну деконсолідацію Чехії, на що почали звертати увагу дослідники фактично одразу після початку глобальної фінансової кризи? Погоджуємося, що «криза поставила під сумнів зв'язок між економічною інтеграцією та процвітанням» [1]. Водночас припускаємо, що не власне криза та її наслідки, а саме нездатність уряду справитися з її наслідками, підірвала стабільність ліберальної демократії.

Позитивною стороною кейсу Чехії є те, що тут не стався поворот до консервативного націоналізму. Але відбулося піднесення нових популістських партій, які позиціювали себе як центристські політичні сили; тут мова найперше про партію «ANO». Водночас не можна ігнорувати той факт, що звернення до політики національної ідентичності поступово стає політично важливим інструментом не тільки для крайніх правих, а й для центристських партій Чехії [10, с. 74]. Хоч, наголосимо: нині це не так гостро виражене в Чехії, як, приміром, в Угорщині чи Польщі. До прикладу, партія «ANO» наразі не апелює до ідеї захисту чеської нації. Це відрізняє А. Бабіша від лідерів угорської «Fidesz» і польської «PiS», для яких захист нації (з точки зору етнічності та соціально-консервативних цінностей) є центральним для легітимації концентрації влади. І хоч А. Бабіш не є чеським націоналістом, він й не поділяє цінностей, пов'язаних із традиційним ліберальним баченням чеської державності. В цьому контексті слухними є міркування чеського дослідника М. Віта [10], котрий привертає увагу, що ті політики-демократи, які привели Чехію до ЄС, нині практично не є при владі – їм на зміну прийшли більш прагматичні та недалекоглядні діячі; вони радше як менеджери керують країною, але не будують її як частинку об'єднаної Європи.

¹ Абревіатура «ANO» у буквальному звучанні перекладається як «Так», розшифровується як «Акція незадоволених громадян».

Піднесення партії «ANO» та рейтингу А. Бабіша (попри кримінальне провадження щодо нього¹) викликає питання про перспективи ліберальної (неліберальної) демократизації Чехії. Дослідники характеризують А. Бабіша не просто як «популістського руйнівника», а як потенційно авторитарного лідера, чий підйом на владних щаблях влади є частиною більш широкої тенденції до «демократичного відкату» в ЦСЄ [8]. Висловлювалися гіпотези, що в тандемі з М. Земаном А. Бабіш одразу почне руйнувати ліберальну демократію. Виникла низка питань: якою мірою підйом А. Бабіша та його партії відображає початкові етапи демократичного відходу? чи насправді є відмінність між консервативним націоналістичним популізмом В. Орбана і Я. Качинського та технократичним популізмом А. Бабіша? Наскільки схожою є партія «ANO» до угорської «Fidesz» і польської «PiS», а А. Бабіш – до В. Орбана і Я. Качинського? чи концентруючи владу подібним чином А. Бабіш досягне схожих чи відмінних результатів? чи відбудеться «ефект доміно» у Центральній Європі, за якого Чехія вслід за Угорщиною та Польщею перейде до побудови демократії неліберального взірця?

Дослідники відзначають, що Чехія відстає від окремих країн регіону щодо спроможності своїх політичних акторів здійснювати реформи та досягати консенсусу [1]. І саме це найчастіше називається причиною сплеску популістів консервативного, націоналістичного, соціального та іншого кшталту. На думку чеського політолога О. Цісаржа, в Чехії представлені і ліва, і права, і центристська форми популізму [3]. Якщо «лівий» популізм загрозливої підтримки нині у чехів не має, то популярність «правого» зростає. Його уособленням найперше є «чеський японець» Т. Окамура та популістська праворадикальна партія «Свобода і пряма демократія». На виборах 2018 р. основний слоган цієї політичної сили звучав: «Ні – ісламу, немає – тероризму!».

Панівним же нині є центристський популізм (його ще позиціюють як економічний, управлінський), увиразнений в політиці А. Бабіша. В його основі – демонстрація зневаги до професійних політиків, скомпрометованих корупцією; натомість ідеалізується образ політика-менеджера, здатного знайти способи ефективного розв'язання будь-якої проблеми. На нашу думку, домінування саме такої поміркованої версії популізму є однією з причин того, що чеська демократія нині не має виражених ознак неліберальної, хоч і демонструє ризик сходження до неї.

¹ У 2017 р. А. Бабіша було запідозрено в зловживаннях при розподілі субсидій ЄС: 2 млн євро було безпідставно спрямовано на розвиток готельного комплексу «Гніздо лелеки». Не зважаючи на кримінальне провадження та позбавлення А. Бабіша (вересень 2017 р.) депутатського імунітету, він уже через місяць (жовтень 2017 р.) повернув собі його, позаяк очолювана ним популістська партія «ANO» перемогла на парламентських виборах. Парадоксально, але цілком в дусі популізму, що А. Бабіш, якого звинувачують у корупції, побудував свою останню виборчу кампанію на антикорупційних гаслах.

Хоч ідеологію «ANO» визначають і як «центристський», і як «управлінський», і як «технократичний» популізм, однак Ш. Хенлі та М. А. Вахудова вважають, що після перемоги на виборах 2017 р. А. Бабіш пішов далі: технократичний підхід до влади зумовлює поступову відмову від плюралізму та містить ознаки авторитаризму [6, с. 282]. А. Бабіш пропонує своє розуміння демократії, яке передбачає централізацію державної влади та нехтування механізмом стримувань і противаг – в ім'я ефективності та модернізації. У книзі політика «Про що я мрію, коли сплю» (2017) викладене його розуміння демократії, у якій принципи стримувань і противаг практично є виключені задля підвищення ефективності управління. На думку А. Бабіша, діяльність уряду не повинна ускладнюватися процедурами демократичного обговорення в парламенті. Чеський прем'єр-міністр ідеалізує такий устрій, де виконавча влада є централізованою та сконцентрованою максимально в руках прем'єр-міністра. Громадянське суспільство також не розглядається ним як важливий партнер уряду; «третій сектор» уряд намагається відтіснити від процесу обговорення важливих державних рішень.

Особиста історія А. Бабіша показує доволі зневажливе ставлення до ліберальної демократії та верховенства права: кар'єра в комуністичній економічній номенклатурі, а згодом і в посткомуністичному бізнесі була побудована в обхід формальних правил, базуючись на вмілому накопиченні та використанні формальних і неформальних мереж. Однак за результатами останніх виборів «ANO» ще не досягла такого електорального успіху, як «Fidesz» та «PiS». Втім слушним є висновок про те, що політичний підйом А. Бабіша та партії «ANO» підірвав ще уповні незміцнілі ліберально-демократичні норми в таких сферах, як фінансова прозорість, конфлікт інтересів, маніпулювання державним управлінням та підзвітність медіа.

З позицій загрози ліберальній демократії Чехії викликають занепокоєння не лише зростання кількості голосів, поданих за «ANO», а й інші результати виборчої кампанії-2017: 1) Громадянська демократична партія, що декларує євроскептицизм отримала 11,32 % голосів; 2) до парламенту пройшли три партії, програми яких певною мірою засвідчують проросійську спрямованість (Партія піратів Чехії (10,79 %), праворадикальна партія «За свободу і пряму демократію» (10,67 %), Комуністична партія Чехії та Моравії (7,76 %); 3) партія, яка лідирувала багато років поспіль (Чеська соціал-демократична партія), набрала лише 7,27 % голосів, при тому, що на виборах 2013 р. її електоральна підтримка сягнула 20,45 %. Відтак, особливостями нинішнього чеського парламенту є його фрагментованість (дев'ять партій), різке падіння підтримки соціал-демократів та піднесення натомість партій популістського кшталту.

Від початку загальноєвропейської міграційної кризи активізувалися радикальні партії та рухи, наприклад, рух «Блок проти ісламу» (у 2016 р. змінили назву – «Ініціатива Мартіна Конвічки»), правопопулістська пар-

тія «Світанок – Національна коаліція» Т. Окамури та ін. Примітно, що у 2015 р. президент М. Земан долучився до акції протесту, організованої «Блоком проти ісламу». Це дозволяє припустити, що у Чехії поруч із громадянським розвивається сегмент негромадянського суспільства. Втім, на відміну від М. Земана та лідерів інших країн V4, А. Бабіш досі не співпрацював з такими радикальними організаціями [2, с. 169].

Хоч чеський уряд й підтримує переважно проєвропейський курс у питаннях біженців і квот їх прийняття, але президент М. Земан вбачає чіткий зв'язок між присутністю біженців у Європі та підвищеним ризиком терористичних актів. Кожен теракт в Західній Європі інтерпретується ним як доказ загрози безпеки. А. Бабіш також неодноразово висловлювався, що мігранти з Близького Сходу не зможуть інтегруватися в чеське суспільство. Чехія (як і Польща та Угорщина) є серед тих країн ЦСЄ, які не підтримали нещодавно (19.12.2018 р.) схвалений Генеральною Асамблеєю ООН Всесвітній пакт ООН про міграцію.

Радикальні праві сили, які віднедавна посилили свою присутність у чеському парламенті, постійно піднімають питання про проведення Czehxit (аналогія британському Brexit) – референдумі про членство Чехії в ЄС. Вихід з ЄС – одна з найважливіших тем чеських популістів. Водночас на найвищому державному рівні сценарій виходу з ЄС вважається неприйнятним, ймовірно, найперше з прагматичних мотивів¹, адже великі компанії одразу покинуть Чехію після виходу з ЄС, ймовірна низка інших небажаних наслідків.

Важливим питанням в аналізі дефектів демократії є рівень свободи слова. Якщо в Угорщині та Польщі на медіа тиснуть правлячі партії, то стан свободи слова в Чехії погіршився через дії олігархів. У Індексі свободи ЗМІ, який визначає організація «Репортери без кордонів», Чехія у 2018 р. опустилися одразу на 11 позицій у порівнянні з попереднім роком. Хоч ситуація щодо захисту прав та свобод журналістів у Чехії значно краща, ніж у Польщі та Угорщині, але є тривожні тенденції. Рівень концентрації медіа-власності ЗМІ в руках чеських олігархів почав зростати від 2006-2008 рр., відколи олігархи стали власниками щоденних видань задля збільшення свого впливу. Наприклад, З. Бакала у 2006 р. придбав тижневик «Respekt», у 2008 – видання «Economiá» та ін. М. Доспіві контролює щоденну газету «Deník». А. Бабіш у 2013 р. став власником медійної компанії «Mafra», завдяки чому отримав контроль над двома щоденними виданнями країни – «Lidové noviny» та «MF Dnes».

Саме вибори 2017 р. слушно розглядати як крок до неліберальної демократизації Чехії [2, с. 167], позаяк різко зростала підтримка популістських і радикальних правих політичних сил. Але в порівнянні з Угорщиною та Польщею, в Чехії (як і Словаччині) курс на неліберальну де-

¹ Вище ми уже згадували про підхід А. Бабіша до керівництва державою, як до бізнесу, «державна як фірма».

мократію на сьогодні виражений значно слабше. Серед причин цього, як слушно констатує чеський політолог І. Пех [9], можна вказати: 1) діюча система стримувань і противаг у Чехії наразі є сильнішою, ніж у Польщі та Угорщині; 2) прагматик А. Бабіш не хоче створювати глибокий розрив між Чехією та ЄС, адже чеська економіка сильно узалежнена від економік країн ЄС.

Чехія різниться від Угорщини і Польщі щодо демократичного відступу:

– по-перше, послідовність подій, яка вели до концентрації влади, була іншою: у Чехії накопичення великої економічної та медійної влади передувало перемозі популістів на виборах, а не навпаки. Наприклад, угорська «Fidesz» є партією, що розвинула власні олігархічні мережі вже після приходу до влади; натомість А. Бабіш, вже будучи олігархом, заснував і розвинув свою партію;

– по-друге, вся влада у Чехії фактично накопичилася в одних руках (А. Бабіша), а не розосереджена в руках кількох впливових акторів. Така концентрація наявної політичної та економічної влади в руках А. Бабіша є проблемою для чеської демократії, адже з його особою пов'язуються корупція та низка деструкцій у політиці. Водночас керує А. Бабішем партія «ANO» ще не настільки потужна, щоб керувати одноосібно (на відміну від «Fidesz» та «PiS»), тому мусить враховувати позиції партнерів по коаліції;

– по-третє, на відміну від В. Орбана чи Я. Качинського, А. Бабіш не має ідеологічного порядку денного, він не є чеським націоналістом і навіть не є чехом, а етнічним словаком; потужний націоналістичний наратив у Чехії відсутній. Популізм, використовуваний А. Бабішем і «ANO» для звернення до виборців, є більш технократичним, ніж націоналістичним. «ANO» не створює таких загроз для нації, як «Fidesz» або «PiS», але також використовує настрої страху щодо мігрантів і біженців. Водночас А. Бабіш є політичним партнером президента М. Земана, відомого ксенофобією та антизахідними поглядами.

Низка згаданих чинників зменшує ризик стрімкої неліберальної демократизації Чехії. Наразі Чехія не здійснила поворот до ліберальної демократії, але небезпечно, як і Словаччина, «заграє» з авторитаризмом. Важливо, що попри низький рівень довіри до влади, політичних партій, чехи не втратили віри в цінності демократії. Припускаємо, що корінь нинішньої кризи демократії у Чехії вбачається у нездатності політичної еліти керувати, а не в неспроможності демократії впоратися з сукупністю проблем. Наразі не можна констатувати здійснення Чехією повноцінного неліберального розвороту, лиш є симптоми проблеми – серія епізодів відходу від ліберальної демократії. Зростання популізму (навіть у його технократичному варіанті) сприяє цьому. Можемо констатувати, що наразі в Чехії існує дефектна популістська демократія, в умовах якої намітився рух до неліберальної форми демократичного режиму.

Література

1. Brusis M. Democracies Adrift: How the European Crises Affect East-Central Europe // Problems of Post-Communism. 2016. № 63 (5-6). P. 263-276.
2. Bustikova L. The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe? // Politics and Governance. 2017. № 5 (4). P. 166-176.
3. Císař O. Czech Republic: From Post-Communist Idealism to Economic Populism. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017. 15 p.
4. Dawson J. The fading mirage of the „liberal consensus”: What's Wrong With East-Central Europe? // Journal of Democracy. 2016. № 27 (1). P. 20-34.
5. Guasti P. Democracy Under Stress. Changing Perspectives on Democracy, Governance and Their Measurement. Prague: Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2018. 187 p.
6. Hanley S. Understanding the illiberal turn: democratic backsliding in the Czech Republic // East European Politics. 2018. № 34 (3). – P. 276-296.
7. Macek L. The Czech general elections: and now three „illiberal” Eurosceptic governments in Central Europe? Fondation Robert Schuman. European. 2017. № 448.
8. Patočka J. The best result from the Czech elections would be chaos // The Guardian. 2017. 7 Dec.
9. Pehe J. Explaining Eastern Europe: Czech Democracy Under Pressure // Journal of Democracy. 2018. № 29 (3). P. 65-77.
10. Vít M. Central Europe and the rise of nationalism: the case of the Czech Republic // P. Morillas (Ed.), Illiberal democracies in the EU: The Visegrad Group and the risk of disintegration. Barcelona: CIDOB edicions, 2016. p. 67-74.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 12.12.201 р.
Рекомендовано до друку д. політ. н., професором Климончуком В.Й.,
габ. докт. політології, професором Адамчиком А. (Польща)*

THE CHALLENGES OF LIBERAL DEMOCRACY IN THE GROWTH OF POPULISM: CASE OF THE CZECH REPUBLIC

O. V. Hryhoriev

*Odessa I.I. Mechnicov National University; Odessa, Dvorianska st., 2;
ph. +38 (048) 723-52-54; e-mail: politlaw@ukr.net*

The features of democratic transit in the Czech Republic are analyzed. The defects of Czech democracy are investigated. Compared to the trajectories of the non-liberal turn of the Czech Republic and Hungary and Poland. The main manifestations of deformation of liberal democracy are analyzed. The main threats to liberal democracy in the Czech Republic have been identified.

Key words: *Czech Republic, illiberal democracy, defects of democracy, populism, A. Babis, party «ANO».*